

NOVES DADES SOBRE EL POBLAMENT D'ÈPOCA VISIGODA A EMPÚRIES: RESULTATS DE L'EXCAVACIÓ D'URGÈNCIA A LA CARRETERA DE SANT MARTÍ

PER

JOAN LLINÀS i POL
SUSANNA MANZANO i VILAR
ANNA MARIA PUIG i GRIESENBERGER
XAVIER ROCAS i GUTIÉRREZ

INTRODUCCIÓ

El projecte d'ampliació de la carretera de Sant Martí d'Empúries preveia millorar l'accés a aquest nucli eixamplant el vial ja existent per la banda de llevant. Aquest traçat, però, implicava la destrucció d'un seguit de restes arqueològiques molt importants, entre elles una part de la muralla romana d'Empúries, una *domus* annexa a aquesta muralla i, possiblement, part de la necròpoli Estruc. Una pedrera de cronologia indeterminada també quedava dins la zona afectada per les obres.

La mobilització que des del Museu d'Empúries i des del Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona es va fer en contra d'aquestes obres obligà a replantejar una part del seu traçat inicial.

A principi de setembre de 1991, malgrat algunes modificacions en el seu recorregut, l'eixamplament de la carretera continuava malmetent una zona de restes arqueològiques prou important com per a fer necessària una intervenció arqueològica.

Els treballs d'excavació s'iniciaren el dia 24 de setembre i es prolongaren fins al 20 de desembre de 1991. Del 21 al 24 d'abril de 1992 es realitzà

un petit sondeig en una àrea que havia quedat inacabada en la campanya anterior. Val a dir que la realització d'aquests treballs no hauria estat possible sense l'ajut i suport del Museu Monogràfic d'Empúries i del Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona, els quals van proporcionar el suport logístic necessari per a poder dur a terme els treballs. El nostre agraïment també a l'empresa Construccions i Obres Coll S.A., adjudicatària de les obres, amb la qual sempre hi va haver una excel·lent relació, per la seva comprensió envers la nostra tasca.

En acabar els treballs, s'havia excavat el tram de carretera que començava a la mateixa cruïlla de la carretera general d'Orriols a l'Escala fins al cementiri actual de Sant Martí d'Empúries, amb una llargada total de quasi 300 metres. L'amplada d'aquest tram era d'uns 6'5 metres de mitjana, just el que havia de ser afectat per les obres. Malgrat això, l'entitat i les característiques d'algunes de les troballes havien comportat la realització d'espòriques ampliacions, entre les quals destaca, per la seva extensió i magnitud, la que es realitzà a la pedrera. L'àrea excavada, dividida en vint-i-tres quadres correlatius, acabà ocupant una extensió de 1.700 metres quadrats.

L'abast de les troballes realitzades superaren amb escreix les previsions inicials, revalidant arqueològicament i històrica aquesta part força oblidada del nucli emporità. A partir dels resultats obtinguts, el 5 de febrer de 1992 la Comissió del Patrimoni de la Generalitat decideix preservar l'àrea excavada.

EL JACIMENT

La diversitat de les restes descobertes ha permès distingir sis fases d'ocupació diferents a la zona, que abastarien des del segle II a.C. fins al segle VII d.C.; a més d'una setena fase, de datació moderna, relacionada amb l'exploració de la pedrera i amb la construcció de l'antiga carretera.

Malgrat que l'objectiu d'aquest estudi és el de donar a conèixer el període que nosaltres hem anomenat Fase V, serà bo repassar la periodització general del jaciment per a facilitar una millor comprensió de l'evolució de la zona. Ens limitarem, però, a fer una breu descripció general de cada fase i establir-ne la seva cronologia.

FASE I. Anivellaments d'època romano-republicana

La distribució d'aquests nivells, arreu dels quadres, i la seva funció, cobrint àmplies superfícies i colgant grans forats de la roca, suggereixen una remodelació de la zona en aquesta època. En aquest sentit cal destacar un mur localitzat en el quadre 6 el qual, tenint en compte el seu context estratigràfic, s'ha de situar en aquesta fase, cosa que confirma una ocupació del lloc ja en aquestes dates. La cronologia proposada pel material ens situa la formació d'aquests nivells cap a finals del segle II a.C. i principis del segle I a.C.

FASE II. Necròpoli d'incineració d'època alt-imperial

Estudiada monogràficament per nosaltres en una altra publicació (Llinàs & al. 1992, p. 358-364), no cal estendre la seva identificació més que per a donar la cronologia final de funcionament, la qual no pot allargar-se més enllà de les darreries del segle I d.C.

FASE III. El camp de sitges

Un total de trenta sitges han estat trobades durant aquests treballs; majoritàriament es localitzen entre els quadres 13 a 15 i estan disposades en funció de la major o menor duresa de la roca. Similars quant a forma –boca arrodonida, secció còncava i base aplanada-, es poden agrupar en tres tipus diferents, cada un amb característiques prou definides: sitges individuals aïllades, sitges relacionades interiorment i sitges tallades entre si.

A grans trets, situem la seva data de construcció en un moment posterior a finals del segle I d.C. – principi del segle II d.C., a partir del fet que estructures funeràries d'aquest moment (Fase II) són parcialment destruïdes per la construcció d'una sitja. És impossible precisar més, tot i que segurament caldria portar a un moment considerablement més tardà el seu bastiment, que implicaria un oblit de la zona com a àrea de necròpoli alt-imperial. Algunes de les sitges seran reutilitzades com a sepultura d'inhumació (Fase IV a) a finals del segle IV d.C. – primera meitat del segle V d.C., i el seu definitiu colgament –incloses aquelles amb enterraments– es produirà durant el segon quart del segle VI d.C., a partir de l'anivellament general de la zona.

FASE IV a. Necròpoli d'inhumació

Igual que la necròpoli d'incineració, aquest nou cementiri ja ha estat objecte d'estudi detallat (Llinàs & al. 1992, p. 364-381).

És evident que el desenvolupament de la necròpoli té lloc en un lapse de temps força dilatat, i que cada enterrament i cada estructura ha de tenir la seva pròpia cronologia; aplegant el material de totes les unitats estratigràfiques d'aquesta fase, establim una forquilla cronològica fiable de funcionament de finals del segle IV fins a mitjan del V d.C.

FASE IV b. L'abocador

La darrera utilització de l'indret abans de la gran reforma de la fase V es localitza en el quadre 22, gairebé en el límit de la nostra excavació, on s'ha descobert un petit abocador emplenant una profunda depressió de la roca. El material recollit, molt abundant i variat, permet establir una cronologia prou segura del darrer quart del segle V o molt a principi del segle VI d.C. per a la formació d'aquest.

FASE V. Amortització general i estructures d'època visigoda

Tema principal d'aquesta comunicació només esmentarem aquí la cronologia del període, una datació que ens és donada amb força precisió pel nombrosíssim material arqueològic recuperat. Situem la formació d'aquest nivell general dins del segon quart avançat del segle VI d.C.

FASE VI. El farcit del pou

Els estrats superiors que farceixen el pou trobat en el quadre 8 constitueixen l'únic testimoni clar descobert en l'excavació d'un període posterior a la fase V. El grau d'arrasament de la zona no ens permet, però, assegurar si aquesta obliteració del pou està relacionada amb un abandó general de les estructures construïdes durant la fase V o si es tracta d'un nivell de formació puntual i aïllat.

El material arqueològic mostra clarament que cal situar aquesta fase com a mínim dins del segle VII (T.S. Afric. D Hayes 104C i 109).

Predominen abastament les ceràmiques grolleres reduïdes per sobre de les comunes oxidades i donen al conjunt un aspecte que gairebé podríem qualificar de proto-medieval.

FASE VII. Intervencions contemporànies

L'excavació de la pedrera ha servit per demostrar la seva modernitat. No només la totalitat d'estrats antics que l'envolten es troben tallats pel gran esvoranc d'aquesta, sinó que a més, els forats de barrina i les restes de barrinades trobats arreu ens revelen que la seva explotació tingué lloc en època molt moderna.

L'altra gran intervenció contemporània és, lògicament, la construcció de la carretera, durant la qual es destruïren una part de les estructures i estrats localitzats a l'oest de la zona excavada. Finalment, hem d'esmentar un abocament de terres sobre la pedrera, que, amb tota versemblança, procedeix de les excavacions de Martín Almagro; a més d'espòrics abocaments de runa que difícilment superen uns pocs anys d'antiguitat.

ESTUDI DE LA FASE V: L'AMORTITZACIÓ GENERAL I LES ESTRUCTURES D'ÈPOCA VISIGODA

Una de les novetats més interessants que ha aportat la intervenció arqueològica és la descoberta d'un gran estrat de farciment que cobreix la pràctica totalitat de la zona excavada. Es tracta d'un nivell de terres molt heterogènies i de potència irregular que, escapçat i molts cops remenat, terraplèna el terreny i serveix de fonamentació a tot un seguit d'estructures que, enormement malmeses, s'han anat localitzant arreu de l'excavació, des del quadre 2 al 22. Les diverses unitats estratigràfiques que el componen, i les estructures que hi trobem relacionades, formen el que hem anomenat fase V.

Aquesta important reforma es produeix un cop s'ha abandonat l'ús de la zona com a necròpoli (fase IV a) i ha transcorregut un lapse de temps. El terraplenament general de tot el sector comportarà, en primer lloc, el colgament definitiu de la major part de les sitges de la fase III, que, llevat d'alguna excepció, havien romàs obertes i buides fins aquest moment. També les diverses tombes localitzades apareixen totalment cobertes per aquest estrat, i el petit abocador posterior a la necròpoli –fase IVb– i anterior en només

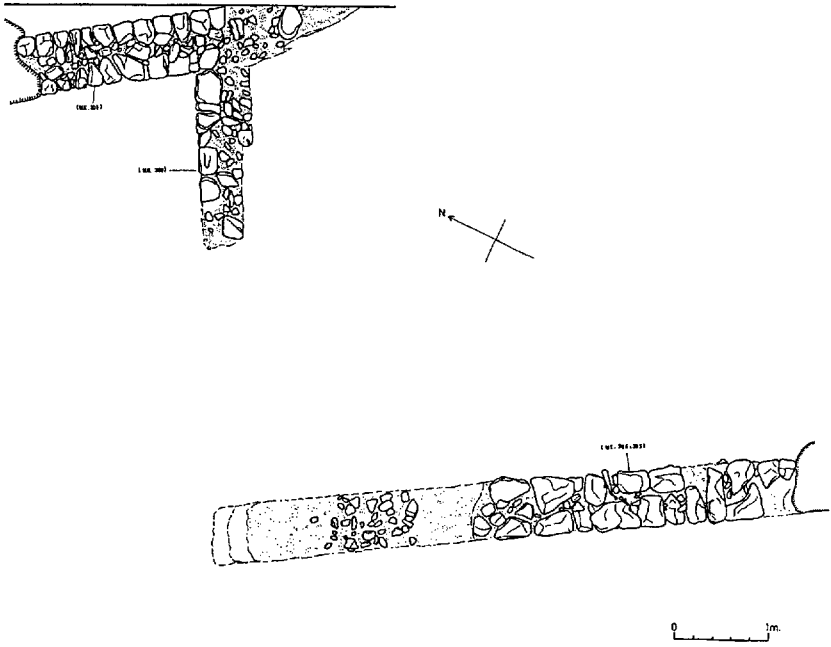
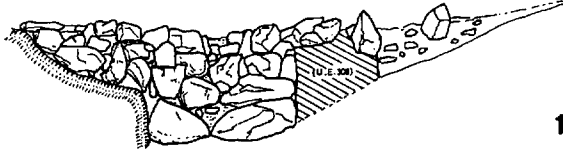

Fig. 1. Planta de les estructures localitzades als quadres 2 i 3.

NOVES DADES SOBRE EL POBLAMENT D'ÈPOCA VISIGODA A EMPÚRIES

• Alçat mur U.E. 303 (cara W)

Alçat mur U.E. 205/306 (cara W)

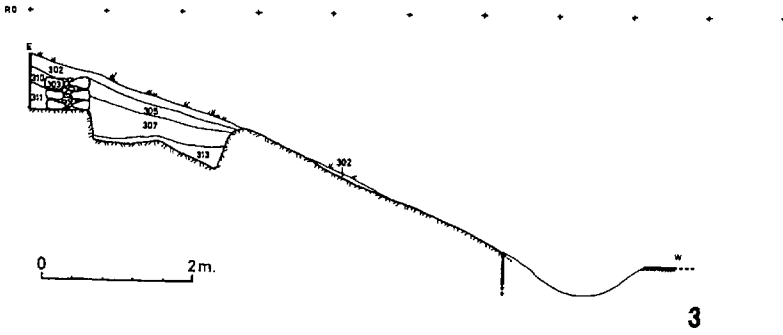
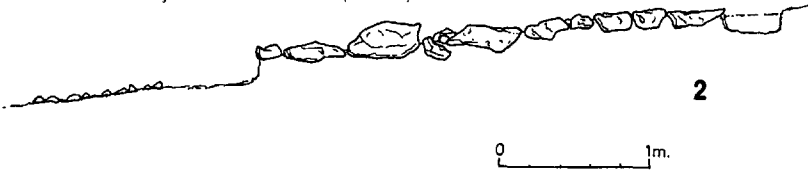

Fig. 2. 1 i 2) Alçats dels murs U.E. 303 i U.E. 205/306; 3) Secció transversal del quadre 3.

unes poques dècades a les reformes que ens ocupen, que fou excavat al quadre 22.

Un cop colgades totes les estructures preexistents es procedeix a anivellar tot el sector amb una important aportació de terres. Si tenim en compte que la zona excavada fa 300 metres de llarg, ens podem fer una idea de la magnitud considerable de les reformes que afecten aquesta part de l'entorn emporità.

La funcionalitat de l'anivellament es fa ben palesa en el moment en què podem documentar tot un seguit de murs que, tret d'algun cas molt concret, hem trobat en un estat de conservació pèssim i la major part desconectats entre ells. Cal esmentar, també, que apareixen gairebé sempre a nivell de fonaments i que conserven tan sols una o dues filades de pedres (figs. 1 i 2). Aquest estat de destrucció de les estructures és degut al fet que tota l'àrea excavada es troba literalment arranada en un moment posterior –que no podem precisar–, fet que ha provocat la desaparició de la part superior del farciment general i, amb ell, la dels paviments i d'una bona part dels murs que s'hi relacionaven.

Les diverses restes de murs que s'han conservat revelen una tècnica de construcció similar i generalitzada: una doble paret de pedres de mida mitjana o gran amb un farcit intern de pedrigolet, tot plegat unit amb fang. Les cares externes estan només escairades molt lleugerament, de manera que són força irregulars, per bé que hem de tenir en compte que ens trobem a nivell de fonaments. En cap cas hem pogut apreciar de manera clara una trinxera de fonamentació, encara que no podem generalitzar gaire en aquest aspecte atès el mal estat general de les estructures conservades.

El que sí s'ha pogut constatar és el fet que alguns murs depassen la profunditat de l'anivellament i afecten estructures anteriors; així, per exemple, el mur U.E. 826 malmet de forma parcial l'enterrament en àmfora U.E. 823 (Llinàs & al. 1992, p. 368), i el mur U.E. 1005 destrueix pràcticament la totalitat de la incineració U. E. 1012 i les inhumacions U.E. 1015 i 1007 (Llinàs & al. 1992, p. 364 i 380). Cal destacar que el mur U.E. 1005 és, precisament, un dels menys afectats per les destruccions posteriors, ja que conserva fins a cinc filades de pedres i continua en direcció oest per sota de la pavimentació de la carretera (fig. 3).

Una de les estructures més ben conservades és el pou localitzat al quadre 8 (U.E. 850). Tallat a la roca mare, presenta un contorn de boca reforçat per una estructura de pedres sense lligar, antigament embellida per un brocal de pedra calcàrea de la zona, del qual es pogué recuperar un fragment.

Malgrat que la hipòtesi més viable situa la construcció del pou en aquest moment de reformes generals, la malmesa estratigrafia del seu voltant no ens pot oferir dades de total i absoluta fiabilitat i provoca un seguit d'incerteses. Els dubtes més seriosos, tanmateix, provenen del fet que els materials datables del seu farciment inferior (U.E. 853) són bastant afins des d'un punt de vista cronològic als de l'anivellament general i, en canvi, indubtablement anteriors a l'interessantíssim conjunt ceràmic que ha proporcionat el farciment superior (U.E. 851 i 852, fase VI), clarament situable al segle VII avançat o, potser, una mica més enllà. L'única explicació raonable és que els materials del farciment inferior –molt escassos, d'altra banda– hi foren abocats mentre el pou encara funcionava.

CRONOLOGIA

L'extensió i entitat d'aquest gran anivellament ha proporcionat, amb molt, el conjunt més nombrós de material arqueològic de tota l'excavació. El total de fragments ceràmics recuperats s'eleva a 18.990, als quals caldria sumar una bona part dels que sortiren en nivells que, per precaució i atès que presentaven algunes contaminacions certes i provades, nosaltres considerarem superficials i que, en conseqüència, han quedat desestimats a l'hora de realitzar aquest estudi.

La vaixel·la fina tardana d'importació ha proporcionat un total de 912 fragments. D'aquests, 653 pertanyen a la T. S. Africana D (tipus D1 i, sobretot, D2), i tan sols 3 a la T. S. Africana C (tipus C4) de forma certa. La ceràmica africana de cuina es troba representada per 58 fragments, la T. S. Lucente per 126, la T. S. Paleocristiana (D. S. P.) per 71 i la T. S. Hispànica Tardana per 1. Les ceràmiques fines orientals (Late Roman C, Late Roman D...) són inexistentes. De totes aquestes, tan sols la T. S. Africana ens permetrà precisar amb un mínim de fiabilitat el moment de construcció d'aquest terrenament general.

La ceràmica fina de procedència africana ha proporcionat un bon nombre de formes (classificació Hayes): 58, 59, 60, 61 A, 61 B, 67, 69, 73, 80 A, 80 B, 87 A, 87 B, 87 C, 91 A, 91 B, 91 C, 91 D, 93 A, 93 B, 94 B, 97, 99, 103 A, 103 B, 104 A, 104 B, Atlante XLVI 9-10 i decoracions de l'estil E (ii). Aquest conjunt tan ampli i variat de materials ens permet extreure un sèrie de conclusions cronològiques prou precises, malgrat les datacions tan laxes de la majoria de les formes i la presència de material més antic.

Fig. 3. Detall del parament del mur U.E. 1005.

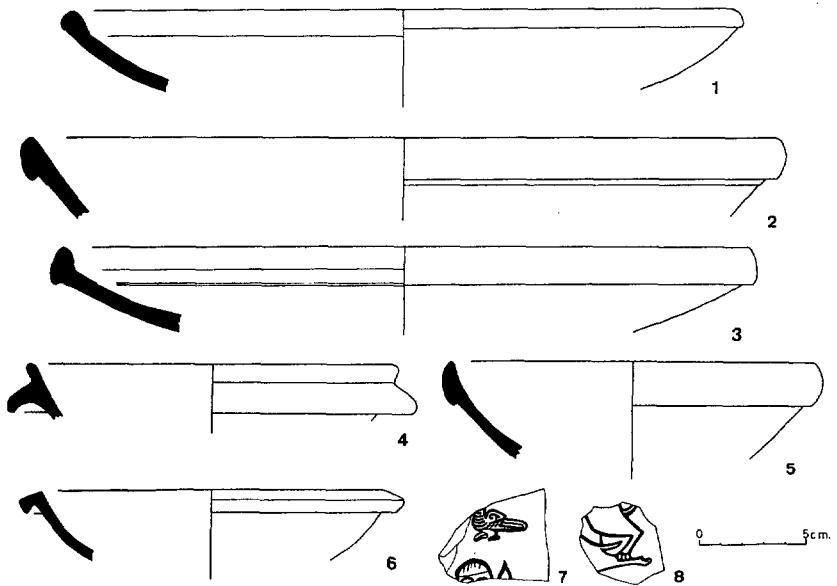

Fig. 4. Repertori de formes ceràmiques més significatives. T.S. Afric. D: 1) f. Hayes 87B; 2) f. Hayes 103D; 3) f. Hayes 104A; 4) f. Hayes 91C; 5) f. Hayes 99; 6) f. Hayes 94B; 7 i 8) fragments decorats estil E (ii).

De bon primer cal assenyalar que el terme *post quem* és donat per les dues bases decorades amb punxons de l'estil E (ii), que Hayes data a partir de 525/530 (Hayes 1972, p. 222) (fig. 4, 7-8). Bé que de forma no tan precisa, podem comprovar com l'anàlisi de les formes majoritàries està d'acord amb aquesta data.

Respecte a la fase immediatament anterior (IVb), datada entre finals del segle V i la primeria del VI, tenim una sèrie de formes noves: 93 A (2 individus), 93 B (20 ind.), 97 (1 ind.), 103 A (4 ind.), 103 B (2 ind.), 104 A (8 ind.) i 104 B (5 ind.). Tret de la 93 A i de la 104 A, una mica anteriors, la majoria d'aquestes tenen el seu inici de producció entorn de l'any 500 (Atlante 1981, p. 99, 101 i 111; Reynolds 1987, p. 78).

Així mateix, és interessant constatar com les formes més esteses en aquesta fase presenten el seu moment àlgid de producció a partir de l'any 525. Amb 47 individus, la forma 99 (fig. 4, 5) és la més representada, tal com ja trobàvem, de fet, a la fase anterior. Aquesta forma, una de les més reeixides en T. S. Africana D, presenta els seus majors percentatges en contextos de 525-535 (Reynolds 1987, p. 60). El segon quart del segle VI és també on podem situar la major part d'exemplars de les formes 91 C (fig. 4, 4), que tenim representada amb 12 individus, i 103 A i B (fig. 4, 2) (Reynolds 1987, p. 30 i 70). Les formes 93 B i 94 B (fig. 4, 6), que probablement formaven un servei, són molt abundants al segon i tercer quart del segle VI (Reynolds 1987, p. 40), mentre que la 104 (fig. 4, 3), encara que tímidament present al segle V, coneix la seva major expansió entre el segon quart i finals del VI (Reynolds 1987, p. 78). També les nanses planes i estriades, de les quals nosaltres tenim un exemplar (fig. 5, 2), serien típiques del segle VI, especialment en la segona meitat (Bonifay 1983, p. 315)

Trobem encara força ben representada la forma 87, especialment la variant B, amb 12 exemplars (fig. 4, 1), que es continua produint almenys durant el primer quart del segle VI (Hayes 1972, p. 136). Tanmateix, aquest plat, predominant a finals del segle V i molt ben representat a la nostra fase IVb, aquí perd ja part del seu protagonisme i el cedeix als plats típics de la sisena centúria, com el 103 i el 104.

Les absències són també significatives. Deixant de banda dues vores de Hayes 91 D (600-650), que cal interpretar indubtablement com a contaminacions, no hi és present cap exemplar de les darreres produccions de T.S. Africana D, amb formes que començaran a sorgir a la segona meitat del segle VI o molt a principi del VII, com la 104 C (a partir ja del 550), 105, 106, 107

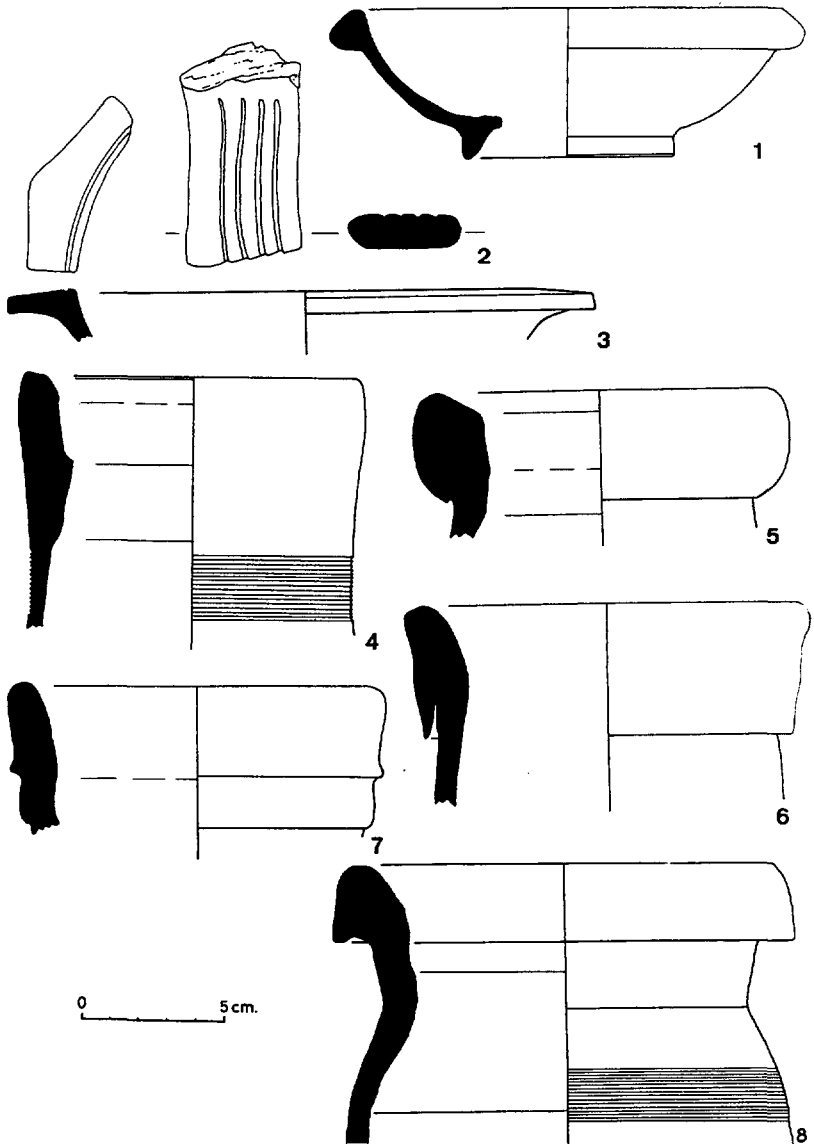

Fig. 5. Repertori de formes ceràmiques més significatives. T.S. Afric. D: 1) f. Atlante XLVI, 8-10; 2) nansa; 3) f. Hayes 97. Àmfora; 4) f. Keay LV; 5) f. Keay LVII; 6) f. Keay LXI; 7) f. Keay LXII Q; 8) f. Keay LXII A.

o 109. Això ens permet descartar una cronologia de segona meitat del segle VI per a aquesta fase.

Ens trobem en una època per a la qual no es coneixen gaire paral·lels. Per la seva semblança amb el nostre destaca el conjunt del període 2A.4 de les excavacions de la Bourse, a Marsella (Bonifay 1983, p. 314-316). La datació –posterior a la nostra– de segona meitat del segle VI resultaria en bona part corroborada per l'existència d'algunes peces, com un exemplar gairebé sencer de la forma 104 C, una possible 107 i alguns fragments de peces tancades, que la nostra fase V no ens ha proporcionat.

La T.S. Africana D, doncs, ens dóna unes dades que ens permeten perfilar de manera bastant precisa el moment en què té lloc la formació de la fase V. Sembla que, amb moltes probabilitats, caldria situar aquest moment dins del segon quart del segle VI, i potser en una data més propera a l'any 550 que no pas al 525.

L'altre element de datació el constitueixen les àmfores, les quals, amb un total de 8.635 fragments (45'47% del total de materials ceràmics de la fase), conformen el tipus ceràmic més abundant. El repertori formal permet veure clarament com el predomini de les àmfores africanes és absolut. Deixant de banda les formes de cronologies clarament anteriors, tan sols dos exemplars de forma Keay LIV i sis de Keay LIII (variants A i C), de procedència oriental, trenquen la unanimitat de les àmfores africanes del moment. Amb 44 individus identificats i pertanyents, bàsicament, a les variants A, B, D i Q, la forma Keay LXII es mostra com la més típica del segle VI (fig. 5, 7-8), fet abastament comprovat també a Roses, on, entre altres troballes, hom ha pogut documentar un abocador format quasi exclusivament per àmfores d'aquest tipus i datat a la primera meitat del segle VI (Nieto 1991, p. 102). Altres àmfores africanes típiques del moment, com la LV (14 ind.) i la LXI (6 ind. de les variants A i C) (Keay 1984, p. 293 i 305-306), bé que menys representades, es troben també entre les més abundants (fig. 5, 4-6).

Així doncs, la T. S. Africana ens permet situar el moment de terraplenament de la zona i de construcció dels murs de la fase V dins del segon quart avançat del segle VI, i la resta dels tipus ceràmics –i molt especialment les àmfores– no contradiuen aquesta cronologia. Hem de fer notar que el material no permet detectar diferències cronològiques apreciables ni tan sols entre les parts més allunyades dels prop de 300 metres de longitud que abasta la zona excavada. Tot i així, no podem evitar les lògiques reserves sorgides del fet que els materials d'aquesta època presenten encara unes datacions una mica

imprecises, i som conscients que una diferència d'una o dues dècades és summament difícil de percebre. Tanmateix, fins i tot acceptant aquest supòsit, el fet d'una edificació planificada i molt ràpida de la zona és d'una evidència indiscutible.

CONCLUSIONS

Veiem, doncs, que l'estat de destrucció de la zona no ha arribat a esborrar del tot els vestigis de les construccions que s'aixecaren a l'oest de l'antiga ciutat romana d'Empúries durant el segle VI. Tots els indicis semblen apuntar vers una urbanització planificada i ràpida de l'indret. Malgrat que no podem determinar a quin tipus de poblament corresponen les restes excavades per nosaltres, sembla lícit aventurar la hipòtesi que revelen la formació d'un *vicus* fora de les muralles del nucli principal emporità que, com s'ha vingut afirmant fins ara, en aquest moment es trobava reduït a l'emplaçament de l'antiga Palaiàpolis.

De fet, la possibilitat de l'existència en el lloc d'un hàbitat d'aquesta època ja havia estat apuntat, per bé que mai no s'havia pogut comprovar si no era gràcies a troballes de superfície efectuades en una extensa àrea als voltants de l'església pre-romànica de Santa Margarida, que està situada a l'altra banda de la carretera, a 50 metres escassos del límit oest de la nostra excavació (Nolla & Casas 1984, p. 80). Els treballs realitzats a la dècada dels seixanta a la Palaiàpolis detectaren un nivell d'incendi i un possible abandonament de l'indret vers mitjan segle VI, la qual cosa impel·lí a cercar un altre emplaçament per a l'Empúries episcopal d'època visigoda. Tant Almagro i Palol (Almagro & Palol 1962) com Nieto (Nieto 1981, p. 50) coincidiren a situar aquesta nova Empúries en un lloc apartat del mar, a l'oest de la ciutat romana.

Malgrat això, el fet de l'abandonament de la Palaiàpolis constitueix, ara com ara, una hipòtesi difícil de comprovar a causa de l'escassetat de les dades actualment disponibles. Això, però, no afecta en cap moment l'explicació de la urbanització de l'àrea ubicada a l'oest de ciutat romana i demostra l'encert dels investigadors esmentats més amunt a l'hora d'assenyalar el poblament de l'indret en aquestes dates. En qualsevol cas, les tesis d'estancament i lenta decadència d'Empúries durant l'Antiguitat Tardana han de ser revisades molt seriosament davant del fet que les nostres troballes reflecteixen un dinamisme urbà d'abast innegable. No hi ha dubte que una excavació del

gran sector que s'estén a l'oest de la carretera, aparentment en més bon estat de conservació, proporcionaria un importantíssim cabal d'informació respecte a aquest nucli emporità d'època visigoda que tot just hem començat a treure a la llum.

BIBLIOGRAFIA

- ALMAGRO, M. (1955): *La necrópolis de Ampurias*, vol II, "Necrópolis romanas y necrópolis indígenas", Monografias Ampuritanas III, Barcelona.
- ALMAGRO, M. (1964): "Excavaciones en la Palaiápolis de Ampurias". *Excavaciones Arqueológicas en España*, 27, Madrid.
- ALMAGRO, M. & PALOL, P. de (1962): "Los restos arqueológicos paleo-cristianos y alto-medievales de Ampurias", a *Revista de Gerona*, 20, p. 27-41.
- ATLANTE (1981): *Atlante delle forme ceramiche. I. Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo (Medio e Tardo Impero)*, Roma. Coordinat per A. Carandini.
- BONIFAY, M. (1983): "Éléments d'évolution des céramiques de l'Antiquité tardive, a Marseille d'après les fouilles de la Bourse (1980-81)", a *Révue Archéologique de Narbonnaise*, XVI, p. 289-334.
- C.A.T.H.M.A (1986): "La céramique du Haut Moyen age en France méridionale: Elements comparatifs et assai d'interprétation", a *La ceramica medievale nel Mediterraneo Occidentale*. Siena-Faenza, octubre 1984, p. 27-50.
- CAVAILLÈS-LLOPIS, M.T. (1986): "Céramiques de l'Antiquité Tardive a Marseille (corne du port antique, sondages D II 11 et D II 15)", a *Documents d'Archéologie Méridionale*, 9, p. 167-195.
- HAYES, J.W. (1972): *Late Roman Pottery. A catalogue of roman fine wares*, Londres.
- KEAY, S.J. (1984): *Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean. A typology and economic study: the Catalan evidence*, B.A.R. International series 196, Oxford.
- LLINÀS, J. MANZANO, S., PUIG, A.M. & ROCAS, X. (1992): Noves aportacions al coneixement de les necrópolis emporitanes. Les troballes realitzades en l'excavació d'urgència a la carretera de Sant Martí d'Empúries, a *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 25, p. 353-381.

- MARTÍN, M.A., NIETO, F.J. & NOLLA, J.M. (1979): *Excavaciones en la Ciudadela de Rosas (Campañas 1976 y 1977)*. C.I.A.G. Série monogràfica, 2. C.I.A.G., Girona.
- NIETO, F.J. (1981): "Acerca del progresivo despoblamiento de Ampurias", a *Rivista di Studi Liguri*, XLVII, p. 34-51.
- NIETO, F.J. (1991): *La Terra Sigillata Africana en el noreste de la Tarraconense*, Tesi Doctoral inèdita, Bellaterra.
- NOLLA, J.M. (1984): "Excavaciones recientes en la Ciudadela de Roses. El edificio bajo-imperial", a *Papers in Iberian Archaeology*, B.A.R. International Series, 193 (II), Oxford, pp. 430-459.
- NOLLA, J.M. & CASAS, J. (1984): *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al N.E. de Catalunya*. C.I.A.G., Girona.
- PELLETIER, J.P., POUSSEL, L., RIGOIR, J. i Y., VALLAURI, L. & FOY, D. (1991): "Poterie, métallurgie et verrerie au début du VIe s. à Gardanne (B.-du-Rh.)", a *Documents d'Archéologie Méridionale*, 14, p. 277-350.
- REYNOLDS, P. (1987): *El yacimiento tardorromano de Lucentum (Benalúa, Alicante): las cerámicas finas*, Catálogo de fondos del Museo Arqueológico, I, Alacant.
- ROCAS, X., MANZANO, S. & PUIG, A.M. (1992): "L'excavació d'urgència a la carretera de Sant Martí d'Empúries a la carretera d'Orriols a l'Escala", a *I Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Feliu de Guíxols, p. 125-136.